

Gedragscodes in internationaal, Europees en privaatrechtelijk perspectief. Codes en juridische betekenis, effectiviteit en handhaving

Verslag van de jaarvergadering van de Vereniging voor Burgerlijk Recht, 11 december 2013, behandeling van de preadviezen van M.W. Scheltema en J.B.M. Vranken & M.C. Menting

NTBR 2014/18

1. Inleiding

Alvorens met de verslaglegging van de jaarvergadering te beginnen, melden wij graag dat de VBR op vrijdag 11 april a.s. de Bastion 2014-bijeenkomst zal houden. Op deze thema- en discussiemiddag zullen vier jonge civilisten hun bevindingen en aanbevelingen presenteren over het thema: 'Prejudiciële vragen aan de Hoge Raad'. Voorts zal de VBR-prijs voor de beste civielrechtelijke publicatie in 2013 worden uitgereikt. Ook ditmaal zal de vergadering worden gehouden in de zittingszaal van de Hoge Raad.

Dan volgt nu het verslag van de jaarvergadering. Bij wijze van uitzondering (tevens experiment) waren de preadviezen slechts in concept beschikbaar voorafgaand aan de vergadering. Met name dat van Vranken en Menting was in december nog in ontwikkeling, wat de VBR-leden de gelegenheid bood om (te proberen) de preadviseurs op andere gedachten te brengen en aldus de inhoud ervan te beïnvloeden. Publicatie van de definitieve preadviezen wordt rond deze tijd verwacht – en daarmee dus ook de uitkomst van deze interessante empirische test.

2. De preadviezen

2.1 Het preadvies van Vranken en Menting

Het (toen nog concept) preadvies van Vranken en Menting, getiteld 'Gedragscodes in een meergelaagd privaatrecht in Europa en Nederland', berust op twee pijlers. Allereerst doen Vranken en Menting daarin onderzoek naar de stand van zaken in literatuur en wetgeving met betrekking tot zelfregulering, d.w.z.: gedragscodes, waartoe de preadviseurs zich beperken, dit zowel in Nederland als in Europa. Op Europees niveau bestaat veel meer aandacht voor zelfregulering (gedragscodes) in het privaatrecht dan in Nederland.

1 Citeerwijze: P. Kuipers en L.F. Wiggers-Rust, 'Gedragscodes in internationaal, Europees en privaatrechtelijk perspectief. Codes en Juridische betekenis, effectiviteit en handhaving', *NTBR 2014/18*, afl. 4. Pieter Kuipers is cassatieadvocaat bij Damsté, raadsheer-plaatsvervanger in het Gerechtshof Den Haag en bestuurslid van de Vereniging voor Burgerlijk Recht

2 Lidy F. Wiggers-Rust is raadsheer in het Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden, locatie Arnhem, raadsheer-plaatsvervanger in het College van Beroep voor het bedrijfsleven en juist teruggetreden bestuurslid van de Vereniging voor Burgerlijk Recht.

Het Europese consumentenrecht is één van de terreinen waarop de Europese Commissie zelfregulering expliciet in haar wetgevingsbeleid betreft. Preadviseurs onderzochten onder meer de Europese Richtlijnen met betrekking tot oneerlijke handelspraktijken, Consumentenrechten, Reclame (met in Nederland de Reclame Code), Elektronische handel, Privacy, Corporate governance en de Dienstenrichtlijn.

De tweede pijler is een empirisch onderzoek naar de functies van gedragscodes in het privaatrecht, dat zich concentreert op Europese en Nederlandse gedragscodes die zijn opgesteld op brancheniveau. Daarover gaat ook het proefschrift dat Marie-Claire Menting voorbereidt. Tot de verschillende functies behoren onder meer: harmonisatie (van in de branche toe te passen standaardnormen, o.a. om een 'level playing field' tot stand te brengen), algemene voorwaardenfunctie, beleidsinstrumentele functie, aanvulling van wet- en regelgeving, compliance, waarborgfunctie (waarbij de te beschermen belangen centraal staan, hetzij van de 'sector' – bijvoorbeeld om een duurzame toekomst van de eigen industrie veilig te stellen – hetzij van de consument of de wederpartij in 'B2B' – business-to-businessrelaties) en de signaalfunctie (het uitstralen van betrouwbaarheid, integriteit en maatschappelijk verantwoord ondernemen).

De centrale vraag in het preadvies is of uit wetgevingsbeleid en het empirisch onderzoek naar de functies, criteria zijn af te leiden voor het toekennen van (enigerlei vorm van) juridische betekenis aan gedragscodes. In het conceptpreadvies is een aantal tentatieve conclusies en discussiepunten geformuleerd. Zo volgt uit wetgevingsbeleid, zowel voor Europa als voor Nederland, dat fundamentele normen en waarden (en 'public goods') niet aan zelfregulering wordt overgelaten en voorts dat eisen worden gesteld aan representativiteit, kenbaarheid en afdwingbaarheid van codes. In de Nederlandse literatuur omtrent juridische binding van codes komen representativiteit, transparantie, verantwoording en handhaafbaarheid wel aan bod, maar wordt minder aandacht besteed aan kwesties als: mogelijke beperkingen (sommige zaken blijken te fundamenteel en te belangrijk om aan de markt over te laten); inhoudelijke kwaliteit (zoals een evenwichtige afweging van publieke en private belangen); betrokkenheid van de overheid (voorschriften omtrent inhoud en totstandkoming van de code; goedkeuring door de overheid; algemeen verbindend verklaring) en procedurele kaders (evaluatie; geschillenbeslechting).

De preadviseurs stellen vast dat gedragscodes in het privaatrecht als reguleringsinstrument of als organisatie-model een

eigen plaats hebben naast wetgeving en rechtspraak, maar stellen (zich) ten slotte nog wel

“de vraag of deze ‘eigen plaats’ op enigerlei manier geregeld moet worden en, zo al, of het daarvoor nu al de tijd is. Voorstelbaar is een groeimodel waarbij afgewacht wordt hoe de verdere ontwikkelingen zullen zijn ten aanzien van de hierboven genoemde punten, mede in het licht van [...] de brede discussie over governance in Europa en over alternatieve wetgeving in Nederland, voor zover van belang voor het privaatrecht.”

Kortom: de ‘nul-optie’ kan ook altijd nog, aldus deze preadviseurs.

2.2 Het preadvies van Scheltema

Terwijl Vranken en Menting zich dus richten op de juridische betekenis van gedragscodes in Europa en Nederland, gaat het (Engelstalige) preadvies van Scheltema, getiteld ‘*Assessing Effectiveness of International Private Regulation in the CSR Arena*’, over de effectiviteit ervan. Hij is bevreesd voor problemen die door een overvloed aan private regulering teweeggebracht kunnen worden. Zo zou private regulering (zowel voor ondernemingen als voor consumenten) tot extra kosten kunnen leiden, terwijl niet duidelijk is of deze wel bijdraagt aan de behartiging van publieke belangen zoals mensenrechten, milieu en het voorkomen van corruptie. Hij signaleert dat private regulering kan leiden tot verstoring van mededinging, handelsbelemmeringen en problemen bij aanbesteding. Er mag, zo betoogt hij, niet zonder meer van worden uitgegaan dat private regulering onverkort verbetering van de situatie op het gebied van maatschappelijk verantwoord ondernemen met zich brengt. Daarbij komt, aldus Scheltema, dat bijvoorbeeld met betrekking tot klimaatverandering de tijd dringt, zodat effectieve maatregelen niet kunnen worden uitgesteld. Hij bepleit daarom de ontwikkeling van een methodologie om de effectiviteit van internationale private regulering te onderzoeken. In het preadvies beschrijft hij de contouren daarvan, die, zo licht hij toe, noodzakelijkerwijs een multidisciplinair karakter (een juridisch, economisch, sociologisch en psychologisch perspectief) hebben. Hij verwacht dat voor het te ontwikkelen instrument vooral belangstelling zal bestaan van de zijde van overheden (ook op Europees niveau) en NGO’s. Hij streeft ernaar dat ook de rechter iets aan het instrument zal hebben bij de invulling van open normen.

3. De bespreking van de preadviezen tijdens de jaarvergadering

Na een korte inleiding van de preadviseurs, is het woord aan de zaal, in het bijzonder aan de referenten. Een aantal onderwerpen passeert de revue:

1. onderscheid tussen overheidsregulering en (internationale) private regulering als het gaat om het vaststellen van de effectiviteit ervan (3.1);
2. van buitenaf ‘onzichtbare’ aspecten van zelfregulering (3.2);

3. gedragscodes en rechtvaardigheid, de betekenis ervan voor rechterlijk ingrijpen, de aansprakelijkheid van moedermaatschappijen en het Spaanse Villa-arrest (3.3);
4. ‘hybriditeit’ (3.4).

3.1 *Onderscheid tussen overheidsregulering en (internationale) private regulering als het gaat om het vaststellen van de effectiviteit ervan*

C.E.C. Jansen (VU) geeft als zijn indruk te kennen dat Scheltema is vertrokken vanuit de premisse dat er verschil is tussen overheidsregulering en internationale private regulering als het gaat om het vaststellen van de effectiviteit ervan.

Hij ziet wel dat Scheltema in zijn preadvies (zowel bij de *ex ante approach*, als bij de *ex post approach*) inspiratie put uit analyses die overheidsregulering betreffen, maar vraagt zich toch af waarom helemaal opnieuw nagedacht zou moeten worden over de effectiviteit van private regulering als reeds ervaring met de effectiviteit van overheidsregulering bestaat.

Scheltema heeft de evaluatie van overheidsregulering veelal wel gebruikt en acht het zeker nuttig daarnaar te kijken en daarvan te leren. De vraag of het hier om precies hetzelfde gaat, beantwoordt hij echter ontkennend. Als specifieke kenmerken van private regulering noemt hij:

- de ontbrekende democratische legitimatie;
- de overvloed aan private regulering wereldwijd, hetgeen de meting van impact bemoeilijkt, zeker als het gaat om kleinere initiatieven;
- de verschillen op het vlak van handhaving (*hard law* versus *soft law*), die zich ook uiten in de rechtspraak, omdat rechters, aldus Scheltema, niet ‘zomaar alles kunnen gaan handhaven wat niet in de wet staat’.

In verband met ‘de ontbrekende democratische legitimatie’ verdient opmerking, dat private regulering veelal tot stand komt in wisselwerking met, dan wel tussen overheden, bedrijven en NGO’s (het zogenoemde *stakeholdersengagement*). Het ligt daarom voor de hand dat de democratische legitimatie zoals wij die traditioneel zien (die in ons meergelaagde rechtssysteem overigens aan erosie onderhevig is), weliswaar ontbreekt, maar dat het draagvlak voor de onderhavige private regulering niet zonder meer kleiner is dan voor overheidsregulering in het algemeen. Bezien vanuit de door Scheltema geformuleerde perspectieven, gaat het hier om het sociologisch perspectief: als alternatief voor ‘legitimiteit’. Groepsacceptatie maakt de kans op naleving groter. De gedachte is niet slechts gereguleerden te laten meepraten, maar allen die nadeel kunnen toebrengen dan wel ondervinden.

Wat betreft de hoeveelheid private regulering zal internationaal steeds moeten worden gekeken wat er is en wat deze toevoegt, aldus Scheltema (*de added value*).

In verband met het verschil in handhaving waarschuwt de praktijk, zo is Scheltema’s ondervinding, (met name vanuit het bedrijfsleven) dat het niet de bedoeling is van deze pri-

vate regulering *hard law* te maken. Dat zou 'het kind met badwater weggooien' kunnen inluiden.

R.A.J. Van Gestel (Tilburg) merkt op dat er in het publiekrecht veel is geschreven over de vraag wanneer sprake is van recht of niet, maar weinig over de vraag hoe regulering werkt. Er bestaan notities wetgevingsbeleid, deregulering, alternatieven voor wetgeving, maar de overheid heeft zich, zo merkt hij op, niet afgevraagd: 'Wat heeft het opgeleverd?' Soms wil je, zo is zijn visie, ook helemaal niet weten 'hoe het werkt, dan wel niet werkt'. Hij signaleert derhalve een verschil in benadering van overheidsregulering en de benadering van private regulering zoals Scheltema die voorstaat. In verband met de vraag naar de effectiviteit van private regulering vraagt hij zich af of 'een klein beetje al niet meer is dan niets'. Hoe effectief moet regelgeving zijn? In geval van evaluatie van wetgeving kun je wel vaststellen dat het doel is bereikt, maar daarmee is nog niet de effectiviteit van de wetgeving zelf bepaald: het gedrag is veranderd, maar komt dat ook door de interventie (regelgeving)? Het causaal verband tussen wet en bereikt doel is heel lastig vast te stellen bij wetgeving. De *ex ante approach* is zo populair, verklaart hij, omdat deze qua assessment redelijk veilig is. De *ex post approach* is niet alleen lastig om genoemde reden, maar bergt bovendien het gevaar in zich dat geconcludeerd wordt dat de wet helemaal geen effect heeft gehad.

3.2 Van buitenaf 'onzichtbare' aspecten van zelfregulering

P. Kuipers (*cassatieadvocaat en mede-auteur van dit verslag*) wijst op de (gedeeltelijke) onzichtbaarheid van private regulering. Zo worden de (normen uit) eigen gedragscodes van wereldwijd operende bedrijven vaak van toepassing verklaard in contracten met toeleveranciers. Eigen gedragscode en MVO-beleid van bedrijven worden onderdeel van (bindende) afspraken met toeleveranciers. In toenemende mate gebeurt dat vervolgens ook met schakels daarvoor in de productieketen ('ketenverantwoordelijkheid'). Op deze manier kunnen afspraken bovendien op maat worden gemaakt en kan rekening worden gehouden met de sterke diversiteit aan problematiek in verschillende delen van de wereld. Deze vorm van ontwikkeling en toepassing van codes is niet of nauwelijks zichtbaar in de literatuur en niet gemakkelijk toegankelijk voor onderzoekers, maar is er wel.

Jansen merkt ten aanzien van het preadvies van Vranken en Menting op dat hij de indruk heeft dat zij zich hebben beperkt tot een analyse van wat er in de literatuur is verschenen en in het bijzonder in de literatuur waarin civilisten schrijven over het ontwikkelen van zelfregulering in de vorm van gedragscodes. Het onderzoek zou nog kunnen worden uitgebreid met een enquête onder wetenschapscivilisten met de vraag of zij zelf in samenwerking met stakeholders betrokken zijn bij het ontwikkelen van gedragscodes. Bij de VU houden verschillende collega's zich daarmee bezig, maar dat wordt lang niet allemaal zichtbaar in de literatuur. De vraag is dus of de kritiek terecht is dat civilisten weinig belangstelling hebben voor zelfregulering. Wellicht

houden zij zich bezig met het feitelijk ontwikkelen van gedragscodes, meer dan dat zij daarover schrijven.

Van Gestel wijst erop dat codes naast hun officiële rol, vooral ook een officieuze rol spelen. Er is veel zelfregulering op terreinen waarvoor de wetgever geen basis of aanleiding geeft. Er bestaan veel codes, maar er is weinig jurisprudentie over. Dat kan betekenen dat codes goed werken, óf, waar ze niet goed werken, dit geen rechtszaken oplevert omdat het niet-functioneren niet herkenbaar is als onrechtmatige daad of omdat codes niet herkenbaar zijn als contracten, waardoor geschillen niet bij de civiele rechter terechtkomen. Van Gestel vraagt zich af of de preadviseurs kunnen aangeven voor welk probleem codes een oplossing moeten bieden, hoe effectief verwacht wordt dat codes zijn en óf ze ook problemen oplossen.

Menting en Vranken merken op dat hun onderzoek (deels) exploratief is en nog gaande en dat (ook) zij nog geen duidelijk beeld hebben van wat precies de problemen zijn waarvoor codes de oplossing moeten bieden en welke de codes zijn die problemen opleveren. In de nieuwe druk van zijn *Asser/Algemeen Deel*, dat op uitkomen staat, schrijft Vranken meer algemeen dat we heel weinig weten van de feitelijke grondslag van problemen die het privaatrecht beoogt op te lossen. Het is daarom ook moeilijk om de feitelijke grondslag te achterhalen van de met wetgeving, in combinatie met gedragscodes, op te lossen problemen. Wat betreft codes waar de wetgever niet aan te pas is gekomen, is het nog eens extra lastig om te achterhalen welke rol ze spelen en welke problemen men ontmoet bij de toepassing ervan. Eén en ander draagt trouwens ook bij aan de hierboven al geformuleerde, tot voorzichtigheid oproepende slotgedachte van het concept-preadvies: de nul-optie, totdat we meer weten.

3.3 Gedragscodes en rechtvaardigheid, de betekenis ervan voor rechterlijk ingrijpen; de aansprakelijkheid van moedervennootschappen en het Spaanse Villa-arrest

Kuipers merkt op dat er in het kader van MVO en duurzaamheid door het internationale bedrijfsleven veel gedragscodes (en bijv. *fair trade* en andere certificeringsinitiatieven) worden ontwikkeld die beogen in toenemende mate bescherming te bieden aan belangen en mensenrechten in delen van de wereld waar de juridische infrastructuur bij lange na niet is wat wij in Europa gewend zijn. Die codes en initiatieven zullen (zeker in het begin) vaak niet kunnen voldoen aan alle randvoorwaarden en effectiviteitscriteria die de preadviezen schetsen. Die codes kunnen echter wel een belangrijke bijdrage leveren aan het verminderen van aper-

te onrechtvaardigheden in de wereld om ons heen.³ Aangezien ons privaatrecht uiteindelijk ook de rechtvaardigheid dient, rijst de vraag of ook dergelijke codes nu al juridisch effect kunnen sorteren en hoe dat het beste kan.

Een aandachtspunt, dat bij de voorbereidingen van deze preadviezen binnen het VBR-bestuur aan de orde kwam, is de vraag naar de (on)mogelijkheden van een rechterlijk bevel aan bedrijven om actie te nemen overeenkomstig hun eigen codes en beleid. Dit zou effectiever kunnen zijn dan een actie tot schadevergoeding. Hoe groter de problemen op wereldschaal zijn, hoe groter het risico dat schadevergoeding niets oplost, ja zelfs voor de samenleving als geheel de zaken juist erger kan maken. Spier heeft recent met een indringend betoog nog eens op dat risico gewezen, mede met het oog op klimaatverandering (en de megaclaims die dat vraagstuk wereldwijd teweeg kan brengen).⁴

Als het gaat om de aansprakelijkheid van moederbedrijven voor gedrag van (klein)dochters in het kader van het eigen MVO-beleid, ziet Kuipers (meer dan in leerstukken als bestuurdersaansprakelijkheid in eigenlijke zin, dan wel 'lifting the corporate veil') de oplossing in een op de moedermaatschappij rustende, eigen zorgplicht langs de lijnen van het Spaanse Villa-arrest.⁵ De concernleiding ontwikkelt beleid omtrent duurzaamheid, MVO en mensenrechten⁶ en zal dat beleid, voor het hele concern, toereikend(e) handen en voeten moeten geven. Dat brengt, zo meent Kuipers, voor de moedermaatschappij de verantwoordelijkheid met zich om zodanige maatregelen te nemen dat, kort gezegd, de werkmaatschappijen (a) niet alleen de middelen aangereikt krijgen (resp. financieel worden gelaten) om dat beleid (in en) uit te voeren; maar ook (b) om niet aan dat beleid beant-

woordend gedrag van werkmaatschappijen te corrigeren, zodra de concernleiding daarvan lucht krijgt.

De benadering vanuit de eigen zorgplicht⁷ van de moeder, leidt er dus niet toe dat de moeder (rechtstreeks) aansprakelijk wordt voor door (klein)dochters (in het verleden) gemaakte fouten en veroorzaakte schade, maar dat de aansprakelijkheidsvraag zich volledig toespitst op wat de concernleiding, ter uitvoering van het eigen MVO-beleid, vanuit de moedervenootschap had kunnen en moeten doen, of de (juridische) mogelijkheid en noodzaak bestond om (vanuit de concernleiding) op lokaal niveau in te grijpen en vanaf wanneer. Mede in het kader van bevelsacties is de vraag wat zij nu (nog) kan en moet doen en jegens wie zij daartoe gehouden is (onderdeel van de relativiteitsvraag).

3.4 'Hybriditeit'

Tot slot snijdt *Van Gestel* het onderwerp 'hybriditeit' aan. Er zijn zo merkt hij op, steeds meer figuren die privaat en publiek zijn, regels en beginselen bevatten, recht en niet recht bevatten. Ook de onderhavige figuur van private regulering past niet goed binnen de doctrines. Moeten deze doctrines eventueel ook meer hybride worden? Van deze vraag zag hij graag iets meer werk gemaakt.

Scheltema onderschrijft de problematiek. Hij verwijst voor dat onderwerp naar een elders, samen met zijn vader Michiel *Scheltema*, geschreven publicatie.⁸

4. Slot

Voorzitter Van Boom vatte ten slotte nog puntig samen wat de gemene deler is tussen de beide preadviezen. En dat is dat we uit het preadvies van Scheltema leren: we weten heel weinig over hoe het werkt; en uit dat van Vranken en Menting: we weten heel weinig. En wat betreft zelfregulering: 'je ziet het pas als je erop gaat letten'. Toen was het borreltijd.

3 Voor zijn interventie putte Kuipers mede inspiratie uit het fascinerende boek van Amartya Sen, 'The Idea of Justice' (2009). Econoom, filosoof en Nobelprijswinnaar Sen schreef in de jaren '80 baanbrekend werk over armoede in de wereld. Zijn in dit boek (nog eens) geformuleerde kritiek op het westerse denken is, dat daarin het streven naar een rechtvaardige samenleving sterk institutioneel bepaald is. De westerse sociale en politieke filosofie is vooral een zoektocht naar de juiste instellingen en regels. Sen wil veel meer aandacht vragen voor het blootleggen van aperte, maar redresseerbare onrechtvaardigheden in de wereld (om ons heen) en doet handreikingen om gedrag effectief te sturen, teneinde te komen tot een rechtvaardiger (althans minder onrechtvaardige) samenleving.

4 Jaap Spler, 'Balancing Acts: How to Cope with Major Catastrophes', *JETL (Journal for European Tort Law)* 2013; 4(2): 223-239.

5 HR 23 november 2012, ECLI:NL:HR:2012:BX5881, NJ 2013/302, m.nt. P. van Schilfgaarde, waarbij ook niet (noodzakelijkerwijs) aan het vennootschapsrechtelijk zware vereiste van 'ernstig verwijt' bij bestuurdersaansprakelijkheid hoeft te worden voldaan. De recente Shell Nigeria-zaken, die zowel in de V.S. als in Nederland (Rb. Den Haag 30 januari 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:BY9850, JOR 3013/162, m.nt. J. Fleming) hebben gespeeld, blijven hier rusten. Zie daarover Enneking, 'Zorgplichten van multinationals in Nederland', *NJB* 2013/607 en verder Nicola Jägers, Katinka Jesse en Jonathan Verschueren, 'The Future of Corporate Liability for Extraterritorial Human Rights Abuses: the Dutch Case against Shell', *AJIL (the American Journal of International Law)* Vol. 107, 2013, December.

6 Denk daarbij aan het (vooral ook) voor internationale bedrijfsactiviteiten ontworpen en door de VN gefinitieerde 'Ruggie framework' waaraan het preadvies van Scheltema terecht aandacht besteedt. Zie daarover ook A.J.A.J. (Jan) Eijsbouts, 'Mensenrechten in bedrijf, de UN Guiding Principles on Business and Human Rights 2011, een nieuwe hoeksteen van maatschappelijk verantwoord ondernemen', *Ars Aequi* november 2012, p. 812-822. Zie verder Katinka D. Jesse, 'The Responsibility of Business Enterprises to Respect the Environment and a Plea to Supplement the Ruggie Framework', *ICCLJ (International and Comparative Corporate Law Journal)* Vol. 9 2013 Issue 3, p. 30-66.

7 A.J.A.J. Eijsbouts en B. Kemp, 'Over maatschappelijk verantwoord ondernemen, waardecreatie, ondernemingsrecht en vennootschappelijk belang', *TVOB (Tijdschrift voor vennootschaps- en rechtspersonenrecht)* 2012-5, p. 120-132, wijzen er op p. 131 en 132 op, met verwijzing naar de Rotterdamse Oratie (2008) van L. Timmerman, 'De grondslagen van geldend ondernemingsrecht', dat ook in het vennootschapsrecht zelf het zgn. pluralisme in toenemende mate in gedragsnormen en met name in zorgplichten tot uitdrukking komt.

8 M. Scheitema en M.W. Scheitema, 'Wat kan het privaatrecht leren van het bestuursrecht? Vervagende grenzen tussen bestuurs- en privaatrecht', *JB-plus* 2012, p. 139 e.v. Zie over dit onderwerp ook L.F. Wiggers-Rust, 'Roelen tegen de stroom in? Over de verhouding tussen privaatrecht en bestuursrecht', *NJB* 2013/1299, afl. 21, p. 1374 e.v.